वैदिकवाङ्मये अलङ्काराः

डॉ० हरिनारायणदीक्षितः

एम्० ए०, पी-एच्० डी०, व्याकरणाचार्यः, साङ्ख्ययोगाचार्यः, साहित्याचार्यः, साहित्यरत्नम्
अध्यक्षः, संस्कृतविभागे
कुमायूँविश्वविद्यालयः, नैनीताल (उ० प्र०)

(सारस्वत्याः सुषमायाः ३३ व० १-२ अ० प्रतिमुद्रणम्)
ज्येष्ठ-भाद्रपदपूर्णिमे, वि० सं० २०३५

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी–२२१००२ (उ० प्र०)

आदरणीय डॉ० रमाकान्त शुक्ल,
प्राध्यापक, हिन्दी विभाग,
राजधानी कालेज, दिल्ली-
(दिल्ली विश्वविद्यालय)
के करकमलों में
सादर समुपहृत

—हरिनारायण दीक्षित
1.7.80

वैदिकवाङ्मये अलङ्काराः

डॉ० हरिनारायणदीक्षितः,

एम्० ए०, पी-एच्० डी०, व्याकरणाचार्यः, सांख्य-योगाचार्यः, साहित्याचार्यः, साहित्यरत्नम्,

अध्यक्षः, संस्कृतविभागे

कुमायूँविश्वविद्यालयः, नैनीताल (उ० प्र०)

यद्यपि काव्यशास्त्रस्य वेदशास्त्रेण सह कोऽपि साक्षात्सम्बन्धो न दरीदृश्यते, यतो हि प्रभुसम्मितशब्दप्रधानेभ्यो वेदशास्त्रेभ्यः शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणस्य लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्य कान्तासम्मितोपदेशदायकस्य काव्यस्य शास्त्रं सर्वथा भिन्नमेवास्ति, तथा शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-ज्यौतिष-छन्दोनामभिः षड्भिर्वेदाङ्गभूतशास्त्रैरपि सह काव्यशास्त्रस्य न कापि साक्षात् सङ्गतिर्नयनपथमवतरति; तथापि **'देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति'**[1] इत्यथर्ववेदवचो विचिन्त्य एवञ्च तत्कर्तृकृते **'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः'** इत्यृग्वेदस्य अंशे समुपलब्धं कविशब्दं विश्लिष्य वेदानामपि अजरामरकाव्यत्वसिद्धौ सत्यां तत्रापि काव्यत्वदर्शनाभिलाषी विदुषां विलसतितराम् । प्राचां भारतविदुषामपि इदमेव तात्पर्यमासीद् यदशेषाणां सत्यतावच्छिन्नविद्यानां प्रादुर्भाविकासौ वेदेभ्य एव भूतवन्तौ स्तः । एतादृशं किमपि ज्ञानं नास्ति सम्प्रति यस्य मूलं वेदेषु न भवेत् । ब्रिण्टरनित्स-मैक्समूलर-पीटरपिटर्सन-याकोबिराथप्रभृतयो नूत्नाः पाश्चात्यविपश्चिदपश्चिमा अपि ऋग्वेदं विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमं ग्रन्थं मन्यन्ते । वेदशब्दोऽपि ज्ञानार्थक एवास्ति । अस्माद्धेतोः संसारस्य सर्वविधं नाम ज्ञानं ज्ञानप्रकारो वा वेदेषु लब्धुं शक्यते ।

भारतीय-ज्ञान-सूर्योऽपि ऋग्वेदकाले एवोदयं प्राप्तवानासीत् । अहं सर्वप्रथमं तु ऋग्वेदस्य ऋक्ष्वेव प्रारम्भिकीं साहित्यिकीं सुषमामवलोकयामि । अस्माकीनाः पूर्वजा उद्दामिन्या निरङ्कुशायाः प्रकृतेरुन्मुक्ते मनोहरे प्राङ्गणे निवासं कुर्वन्ति स्म । अतः काले काले प्रकृतिः स्वीयकृपाकोपाभ्यां तान् प्रभावयति स्म । तदानीं प्रकृतिप्रभावितास्ते पूर्वजाः प्राकृतिकीं शक्तिं तस्याः कृपावृद्धये कोपशान्तये वा एकाग्रमनसा स्तुवन्ति स्म । हृदयान्तरालात् विनिर्गतास्तेषां ताः स्तुतयो भृशं मार्मिक्यः सौन्दर्यवत्यश्च भवन्ति स्म । अत एव तत्र सर्वत्रानायासेनैवागतं स्वाभाविकं काव्यत्वं विदुषां मनोहरणाय कल्पतेतरामेव ।

केषाञ्चिद् विदुषां तु कथनमस्ति यद् वेदेषु ध्वनि-गुण-रस-रीत्यलङ्काराः सर्वे एव काव्यशोभाधायका भेदाः सन्ति, एवञ्च ते रूपक-उत्प्रेक्षा-अतिशयोक्ति-व्यतिरेक-श्लेषादीनामलङ्काराणां

---

१. अ० वे० १०।८।३२ ।

तु केचित् सङ्केता अपि प्रदर्शिताः सन्ति[1]; किन्तु डॉ० एस० के० डे–महोदयाय वेदेष्वलङ्कार-बाहुल्यदर्शनं नैव रोचते[2]। अयं महोदयो वेदेषु काव्यत्वमलङ्कारवत्वं वा मन्यते तु, किन्तु काव्यत्वस्यालङ्कारवत्वस्य वा तत्र किमपि विशिष्टं महत्त्वमुररीकर्त्तुमयं न सज्जितो भवति।

मामकीना अल्पीयसी शेमुषी त्विदमेव निश्चेतुमीहते यल्लौकिकसंस्कृतकविताकामिनी-कान्तकलेवरक्रान्तमानसाः कालिदासीयोपमामाधुरीमत्ता महाकविदण्डिपदलालित्यलीनचेतसो बाणभट्टीयरसभावपेशलतापाशबद्धा भावुकाः सहृदयहृदयाः सुकुमारमतयो विपश्चितो भवन्तु नाम वेदवाङ्मये काव्यमाधुरीप्राप्तिप्रयत्ने व्यर्थपरिश्रमाः; किन्तु निर्विशेषमतयो विद्वांसस्तु तत्रापि स्थाने स्थाने काव्यात्मकं सौन्दर्यं नयनपथातिथीकर्त्तुं प्रभवन्त्येव।

अथाहं कतिपयान्येतादृशान्युदाहरणानि प्रस्तुतीकरोमि, यानि वैदिकवाङ्मयेऽलङ्काराणामव्याजमनोहरीं हृत्तन्त्रीझङ्कारिणीं सत्तां सूचयितुमेव नहि, अपि तु निर्धारयितुमपि क्षमन्ते।

सर्वप्रथमं सर्वालङ्काराणां मूलभूता[3] उपमा[4] एव भवन्नयनयोरुपहारीक्रियते। यथा— **'सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्'**[5] इति।

अत्रायं भावः—सरणशीलः सूर्यो देदीप्यमानाम् उषसं तथैव अनुधावति अनुसरति वा, यथा (रिरंसुः) मनुष्यः सुन्दरीं युवतिमनुसरति। अत्र ऋषिदृष्टौ सूर्यः उपमेयः, तस्य मनुष्यः उपमानम्; एवमेव उषा उपमेया, तस्या युवतिः (योषा) उपमानम्; इवार्थको वैदिकः 'न' शब्द एवोपमावाचकः शब्दः, अनुधावनमनुसरणं वा साधारणधर्मः। विचार्यतां नाम तावद् यदत्रोपमायाः सर्वेषामेवाङ्गानां विद्यमानत्वात् पूर्णोपमा केषां सचेतसां मनो नाहरति?

यथा वा – **परा हि मे विमन्यवः पतन्ति तस्य इष्टये। वयो न वसतीरुप**[6]॥

अस्यामृचि ऋषेः शुनःशेपस्य मन्युरहिता बुद्धयो वसुमते जीवनाय तथैव परापतन्ति, यथा पक्षिण नीडाय परापतन्ति। अत्राप्युपमेयोपमानभावो हृदयहरः प्रतिभाति। यथा बुद्धय उपमेयाः, ता ां पक्षिण उपमानम्; इवार्थको 'न'शब्द एवात्राप्युपमावाचकः शब्दोऽस्ति, परापतनं प्रत्यावर्तनं च साधारणधर्मो दृश्यते।

---

१. (क) आचार्यविश्वेश्वरः स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकाभूमिकायाम्।
(ख) पी वी० काणे–महोदयः स्वकृते 'हिस्ट्री आ ः संस्कृत पोइटिक्स' ग्रन्थे द्विन्द्यामनूदिते ४०५-४०८ पृष्ठेषु।
(ग) श्री एच्० एस्० डिवेकरः, 'ले फ्ल्योर् द रेतोरिक द लोंद' नाम्नो ग्रन्थस्य द्वितीय-परिच्छेदे। अयं ग्रन्थः पेरिसे १९३० खिष्टाब्दे प्रकाशितोऽस्ति।

२. दृश्यतां तस्य 'हिस्ट्री आफ संस्कृत पोइटिक्स' ग्रन्थस्य प्रथमभागे ३४१ तमं पृष्ठम्।

३. उपमैका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान्।
रञ्जयति काव्याङ्गे नृत्यन्तो तद्विदां चेतः॥
(अप्पयदीक्षितः, चित्रमीमांसायामुपमानिरूपणारम्भे)

४. "सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालंकृतिः"—(पण्डितराजजगन्नाथो रसगङ्गाधरे)

५. ऋ० सं० १।११५।२; ६. ऋ० सं० १।१९।४।

यथा वा—

प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षिपन्ति भुवनानि विश्वा ॥

अस्मिन् मन्त्रे तु श्लेषपुष्टोपमायाः सौन्दर्यं हृदयहरत्वं वा दर्शनीयतायाः सीमानमेव स्पृशति; हृदयतन्त्र्याश्च ताराणि झङ्कुरोति ।

ऋचो भावोऽस्ति यद् भीम आकृत्यैव भयङ्करः, कुचरः कुत्सितं जीवघातुरस्सरं चरति यः स कुचरः कुत्सिताचरणशीलः; गिरिष्ठाः पर्वतादिप्रदेशवर्त्तिगह्वरवासी मृगः सिंह इव भीमः शत्रुभयदः कुचरः=कुषु सर्वासु भूमिषु (त्रिषु लोकेष्विति भावः) चरति यः स कुचरः सर्वव्यापी, गिरिष्ठाः गिरि=मन्त्ररूपायां वाचि तिष्ठति यः स गिरिष्ठाः (सप्तम्या अलुक्) विष्णुर्वीर्येण (हेतुना) सर्वैः स्तूयते ।

अत्र विष्णुः उपमेयः, तस्य मृगः (सिंहः) उपमानम् । सादृश्यार्थको वैदिको 'न' शब्द एवोपमावाचकः शब्दः, तथा स्तुतिविषयता एवोभयोः साधारणधर्मः । भीमत्वं कुचरत्वं गिरिष्ठत्वञ्च श्लेषसाहाय्येनोभयधर्मिणि सन्ति ।

यथा वा—'रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन् आविर्दूतान् कृणुते वर्ष्याँ अह'[२] इति ।

एष भावः—यथा रथी कशया अश्वान् अभिक्षिपन् प्रेरयन् स्वदूतान् भटान् आविष्कुरुते, तद्वदेव असौ पर्जन्योऽपि मेघान् प्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षणशीलान् तान् मेघान् दूतान् इव आविष्कुरुते ।

अत्र पर्जन्य उपमेयः, तस्य रथी उपमानम् । एवमेव मेघा उपमेयाः, अश्वा उपमानम् । इवशब्द उपमावाचकः, आविष्करणमुभयोः साधारणधर्मः ।

यथा वा—

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ।
अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात्[३] ॥

अस्याम् ऋचि तिमिरमपाकुर्वती दिवो दुहिता मनोहरी उषाः स्नातोत्थिता समलङ्कृता युवतिरिव प्राच्यामुदेति । उदीयमानाया उषसो देव्या उपमा स्नातोत्थितया अलङ्कृतया युवत्या सह अतीव मनोहरी भाति ।

यथा वा—'इमा उ त्वा पुरुवसोऽभि प्र नोनुवुर्गिरः गावो वत्सं न धेनवः[४]' इति ।

ऋषेराशयोऽस्त्यस्यामृचि यत् हे इन्द्र ! यथा धेनवो गावो वत्सं प्रमोदयन्ति, तथैव मत्कर्तृका इमा स्तुतिवाचो भवन्तं प्रमोदयन्तु ।

अत्र स्तुतिवाच उपमेयाः, तासां गाव उपमानम्; एवमेव इन्द्र उपमेयः, तस्य वत्स उपमानम्; वैदिको 'न शब्द उपमावाचकः शब्दः; तथा प्रमोदनं साधारणधर्मः । उपमायाः सर्वाङ्गानामत्र सत्त्वात् पूर्णोपमा मोदयति मनीषिणां मनः ।

यथा वा—'अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे[५]' इति ।

अयं भावो यद् यथा कपोतः सत्वरं स्वकपोतीं प्राप्नोति, तथैव इन्द्रोऽपि सत्वरं स्वयज्ञं (स्वयज्ञवेदिम्) प्राप्नोति । अत्रापि उपमानोपमेयाद्युपभावयत्रा न कस्यापि तद्विदो निगूढाः ।

---

१. ऋ० सं० १।१५२।२; २. ऋ० सं० ५।८३।३ ।
३. ऋ० सं० ५।६१।५; ४. सामवेदः—२।६।२; ५. तदेव—२।९।९ ।

न केवला उपमा एव लभ्यते वेदेषु, अपि तु मालोपमा[1] अपि दरीदृश्यते—

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुरिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्ये उशती सुवासाः उषा हस्नेव निरणीते अप्सः[2] ॥

अत्रैकस्या एव उषसश्चत्वारि उपमानानि राजन्ते ।

अथाहमेकमेतादृशमुदाहरणं प्रस्तौमि यस्मिन् न केवलाया उपमाया एव चाकचिक्यता, अपि तु विरोधाभासस्यापि मनोरमा सत्ता आन्दोलयति तद्विदां चेतः । दृश्यताम्—

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम् उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्ये उशती सुवासाः[3] ॥

अयं भावः—अनेके जना विद्यां पठन्ति, किन्तु तस्या रहस्यं न विदितं भवति; एवमेव अनेके जना वाचो रहस्यं शृण्वन्ति, किन्तु तेषां बुद्धौ तद्रहस्यं स्फुरति नैव । किन्तु केचिदेतादृशो बुद्धिमन्तो भाग्यवन्तो वा सन्ति, येषां समक्षं वाणी स्वीयं सर्वमपि गुह्यरहस्यं तथैव प्रकटीकरोति यथा रिरंसुः काचिद् अलङ्कृता पत्नी पत्युः समक्षं स्वीयं सर्वस्वं समर्पयति ।

अत्र वाग् उपमेया, तस्या उपमानमस्ति जाया; 'इव' शब्द एव उपमावाचकः, आत्मसमर्पणमुभयोः साधारणधर्मोऽस्ति ।

अत्र उपमानमतीव शृङ्गारप्रेरकमस्ति; किन्त्वस्ति हृद्यानवद्यम् ।

अस्या ऋचः पूर्वभागे (उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम्, उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम्) विरोधाभासालङ्कारस्यापि महत्सुन्दरमुदाहरणद्वयं वरीवृत्यते । 'पश्यन्नपि न पश्यति', 'शृण्वन्नपि न शृणोति' इत्यहो कीदृशो मनोहरो विरोधः ? एवञ्च परमरहस्यभूता सा वाक्, अत एव द्रष्ट्राप्येनां न द्रष्टुम् (ज्ञातुम्) पारयति कश्चिद्, एवमेव श्रुत्वापि एनां न श्रोतुं प्रभवति कोऽपीति तत्परिहारोऽप्यत्याह्लादकरो मनोरमश्च ।

एतदनन्तरं मया एका एतादृशी ऋक् प्रस्तूयते यस्यामतिशयोक्ति-अनुप्रास-विभावना-विशेषोक्तिनाम्नां चतुर्णामलङ्काराणां मनोहारी सत्ता पाठकानां मनांसि हठादावर्जयति । दृश्यतां सेयम्—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति[4] ॥

मन्त्रस्य भावोऽस्ति यत् शोभनपक्षवन्तौ सहनिवासिनौ सखायौ द्वौ पक्षिणावेकमेव वृक्षमधिश्रयन्तौ स्तः । तयोरन्यतरस्तु वृक्षस्थितं फलं भुङ्क्ते, किन्त्वन्यः फलम् अभुञ्जान एव स्वीयं तेजः प्रकटयतीति ।

वस्तुतस्त्वस्मिन् मन्त्रे दर्शनशास्त्रस्य ईश्वर-जीव-प्रकृतिसंज्ञकानां त्रयाणां मूलभूतानां तत्त्वानां प्रतिपादनं रूपकालङ्कारस्य समाश्रयेण कृतमस्ति । यथा हि—ईश्वरः प्रकृतिमाध्यमेन सृष्टिमुत्पादयति, जीवश्च तस्यां सृष्टौ स्वकीयकर्मानुसारेण सुखदं दुःखदं वा फलं भुङ्क्ते; किन्त्वी-

---

१. "मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते" (विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०/२६ पूर्वार्धे) ।
२. ऋ० सं० १।१२४।७ ।
३. ऋ० सं० १०।७१।४ । ४. तदेव—१।१६४।२० ।

श्वरः प्रकृतिजं फलमभुञ्जान एव सर्वं शास्ति, सर्वं च द्योतयतीति भावः। परन्तु ऋषिणा मन्त्रेऽस्मिन्नीश्वर-जीव प्रकृतीनां वर्णनम्, तेषां नामानि न गृहीत्वा पक्षिद्वयवृक्षनामभिर्विहितमस्ति। अहमाशङ्के यदस्यामृचि केचिद् विद्वांसो रूपकालङ्कारं सम्भाव्य अस्या इत्थम्भूतां व्याख्यां कर्त्तुकामा भवितुं शक्नुवन्ति यत् प्रकृतिरेकविशालवृक्षरूपा विद्यते। ईश्वरजीवावपि पक्षिद्वयरूपौ स्तः; तौ च पक्षिरूपौ ईश्वरजीवौ वृक्षरूपां प्रकृतिमाश्रयेते। तयोरीश्वरजीवयोरन्यतर एको जीवस्तु कर्मानुसारेण सुखं दुःखं वा अश्नाति; किन्त्वन्यः पक्षी अर्थाद् ईश्वरस्तु फलमभुञ्जान एव सर्वतः स्वीयं सौन्दर्यं तेजो वा वितनोतितराम्। किन्तु मह्यं त्वत्र अतिशयोक्तिरेव रोचते, न तु रूपकम्। यतो हि मम मतेन रूपक-अतिशयोक्तिभेदिका संस्फुटा रेखा उपमेयस्य सत्ता असत्ता एव वर्तते, न त्वभेदप्रतीतिः। यतो हि सा तूभयत्र लभ्याऽस्ति। मामकोऽयं भावोऽस्ति यद् यत्रोपमेयं शब्दोपात्तं भवेत् तत्र रूपकमेव, न त्वतिशयोक्तिः, यत्र चोपमेयं शब्दोपात्तं न भवेत्, अर्थात् तस्य दर्शनमेव न भवेत् केवलमुपमानमेव शब्दोपात्तं स्यात्, तत्रातिशयोक्तिरेव ज्ञातव्या।

'मुखचन्द्र उदेति' इत्यत्र रूपकम्, यतो ह्यत्रोपमेयभूतस्य मुखस्य शब्दोपात्तता अर्थात् शब्दत उपादानम् (ग्रहणम्) विद्यते; किन्तु मुखं निगीर्य, अर्थात् शब्दतोऽनुदीर्य 'चन्द्र उदेति' इति कथने त्वतिशयोक्तिरेव मान्यास्ति, यतो ह्यत्रोपमेयभूतस्य मुखस्य शब्दोपात्तता, अर्थात् शब्दत उपादानम् (ग्रहणम्) नैव विद्यते।

एवंभूतया स्पष्टेक्षिकया विचारे विहिते सति दृश्यते यत् प्रकृते मन्त्रे परमात्मजीवात्मरूपोपमेयस्य (विषयस्य) दर्शनम् (शब्दोपात्तता) नास्ति। अत्र तु केवलं पक्षिद्वयरूपोपमानमेव (विषयी एव) दरीदृश्यते। तेन च पक्षिद्वयरूपोपमानेनेश्वरजीवरूपोपमेयस्य सर्वथा निगरणं विहितमस्ति। तस्मादत्रातिशयोक्तिरेव अङ्गीविधेयाऽस्ति बुधैः, न तु रूपकम्। श्रीमदप्पयदीक्षितैर्नैतादृशी अतिशयोक्ती रूपकातिशयोक्तिसंज्ञया व्याख्याताऽस्ति[1]।

न केवलं तावदेतावदेव, अपि तु अस्मिन् मन्त्रे 'सुपर्णा'-सयुजा',-'सखायः'-'समानं' 'परिषस्वजाते' इत्यादिशब्देषु सकारस्य अनुप्रासेन स्वर्णे सौरभसंयोगोऽपि सम्पादितोऽस्ति। एवमेव मन्त्रस्थिते 'अनश्नन्नन्यः' इति स्थले नकारस्य पौनःपुन्येन प्रयोगोऽपि सचेतसां चेतस्सु अनुप्रासस्य मधुरिमाणं परिवर्धयन्नस्ति। अत्रैव च—'अनश्नन् अन्य अभिचाकशीति' (अर्थात् फलम् अभुञ्जानः सौन्दर्यं वितनोति) इति शब्दपुञ्जे विभावनालङ्कारस्यापि स्थितिर्द्रढीयसी दरीदृश्यते। यतो हि यत्र हेतुं विनापि कार्यं भवेत् तत्र विभावना मन्यते[2]। अत्र सौन्दर्यप्रकाशनरूपस्य कार्यस्योत्पत्तिः सौन्दर्यहेतुभूतफलभक्षणं विनैव वर्णिता। अतो विभावना दुर्निवाराऽस्ति।

एवमेव विशेषोक्तिरप्यस्मिन् मन्त्रे लोचनगोचरीभवति। यतो हि कारणे सत्यपि यत्र कार्योत्पत्तिर्न भवेत् तत्र विशेषोक्तिर्मन्यते[3]। फलाभक्षणं सौन्दर्याभावरूपकार्यस्य कारणमस्ति।

---

१. रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः।
पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः॥ (कुवलयानन्दकारिका—३६)

२. "विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते" (विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०।६६ पूर्वार्धे)।

३. "सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिः·····" (विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०।६७ पूर्वार्धे)।

अत्र 'अनश्नन्' इति पदेनेश्वरकर्तृकफलाभक्षणरूपकारणे सत्यपि 'अभिचाकशीति' इति सौन्दर्यबोधकक्रियापदेन सौन्दर्य्याभावरूपकार्योत्पत्तेरभावो द्योत्यमानोऽस्ति । अतोऽत्र विशेषोक्तिरलङ्कारोऽप्यपरिहार्योऽस्ति ।

अपि च, अस्मिन् मन्त्रे 'सयुजा' 'सखायाः' इति विशेषणद्वयेन परमात्मजीवात्मनोर्नित्यत्वं सच्चिद्रूपत्वञ्चापि ध्वन्येते । अस्माद्धेतोरिमौ शब्दौ पद्यद्योत्यध्वनेरप्युदाहरणं भवितुमर्हतः । ईषद्विमर्शे कृते सत्येव चात्र माधुर्यगुणोऽपि स्फुटो भवन्नयनपद्धतिमवतरति ।

इत्थमहमवलोकयामि यदस्यामेकस्यामेव ऋचि काव्यस्य भूयांसि तत्त्वानि विलसन्ति, यानि सहृदयहृदयप्रीणनाय सर्वथालं सन्तीत्यत्र न केषामपि धीजुषां विसंवादः सम्भवति । एवमेव अन्या अपीदृश्योऽनेका ऋचो वर्तन्ते यासु सुधियां काव्यातत्त्वावलोकनाभिलाषः पूर्त्तिमेति । अत्र तासु कतिपया प्रस्तूयन्तेऽपि । यथा—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या ँ आविवेश ॥

स्पष्टमस्ति यदस्यामृचि व्यतिरेकातिशयोक्तिनामानावुभावलङ्कारौ राजेतेतराम् ।

अस्मिन् मन्त्रे वैयाकरणानां ब्रह्मसहोदरस्योपमेयभूतस्य वर्ण्यस्य अथवा विषयस्य 'शब्दस्य' अध्यवसानं निगरणं विलीनीकरणं वा एकेनोपमानभूतेन विषयिणा महता वृषभेण कृतमस्ति । उपमेयं नात्र शब्दोक्तम्, अतोऽत्रातिशयोक्तिर्निर्बाधैव राजते ।

यदि च शृङ्गचतुष्टयवान् त्रिपात् सप्तहस्तयुक्तः शिरोद्वयसमेतः त्रिधाबद्धोऽयं वृषभः शृङ्गद्वयवतः चतुष्पद एकशिरोवतः एकत्र बद्धस्य च लौकिकस्य वृषभस्य अपेक्षया विलक्षणो मन्येत, तदा तु व्यतिरेकालङ्कारमत्र[1] को नाम वारयितुमीष्टे ? एवमेव—**'द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य'**[2] इति ।

इत्यत्रापि द्वादशारम् ऋतचक्रमन्यलौकिकचक्रापेक्षया विलक्षणं सद् व्यतिरेकालङ्कारद्योतनाय कल्पतेतराम् ।

उदात्तसम्पद्वर्णनरूपस्य उदात्तालङ्कारस्योत्कृष्टमुदाहरणमपि[3] अथर्ववेदे तत्र लभ्यते, यत्र ऋषिणा भारतभूमेः स्वरूपं वैभवं महत्त्वञ्च समुपवर्णितानि सन्ति[4] । इदं स्थलमतीव हृदयहरं

---

१. ऋ० सं० ४।५८।३ ।
२. "उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः" (मम्मटः काव्यप्रकाशे) ।
३. ऋ० सं० १।१६४।११ ।
४. (क) "उदात्तं वस्तुनः सम्पत्·····" (मम्मटः काव्यप्रकाशे) ।
(ख) लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥
(विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०।९४)
५. अथर्ववेदे १२।१।३–१० ।

तथा देशभक्तिबीजाङ्कुरोपकं विद्यते। एवमेव क्रियादीपकालङ्कारोऽपि[1] तत्र द्रष्टुं शक्यते[2]। परमेषोऽस्ति अपरिपक्वरूपेणैव।

वर्णानुप्रासप्रियता शब्दानुप्रासप्रियता च वैदिकेषु ऋषिषु बाहुल्येन दृश्यते। लौकिक-काव्यकाराणामनुप्रासालङ्कारस्य[3] प्राणवती तनुस्तत्र नितरां परिस्फुटन्ती परिलक्ष्यते। तथाहि-

(क) रक्षाणो अग्ने तव रक्षणेभो रारक्षाणः सुमख प्रीणानः।
प्रति स्फुर वि रुज वीड्वहो जहि रक्षो महि चिद् वावृधानम्॥
(ऋग्वेदे ४।३।१४)

(ख) हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद् होता वेदिषद् अतिथिर्दुरोणसत्।
नृषद् वरसद् ऋतसद् व्योमसद् अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्॥
(ऋग्वेदे ४।४०।५)

(ग) धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्माद् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः।
देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम्॥
(यजुर्वेदे-१।८)

(घ) वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः।
देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित..... ....॥
(यजुर्वेदे-२।२१)

(ङ) पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या।
.... ॥ (सामवेदे उत्तरार्चिके-२।६।४)

(च) इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयातै।
.... ॥
(अथर्ववेदे-६।९८।१)

(छ) पलालानुपलालौ शकुं कोकं मलिम्लुचं पलीजकम्।
.... ॥ (अथर्ववेद-८।६।२)

(ज) ओजश्च तेजश्च सहश्च बलं च वाक् चेन्द्रियं च श्रीश्च धर्मश्च।
ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विशश्च त्विषश्च यशश्च वर्चश्च द्रविणं च॥
आयुश्च रूपं च नाम च कीर्तिश्च प्राणश्चापानश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च।
पयश्च रसश्चान्नं चान्नाद्यं चतं च सत्यं चेष्टं च पूर्तं च प्रजा च पशवश्च॥
(अथर्ववेदे-१२।५।७-१०)

---

१. "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः" (अप्पयदीक्षितः कुवलयानन्दे ४८ कारिकायाः पूर्वार्धे)। २. अथर्ववेदे १२।१।१।

३. (क) "वर्णसाम्यमनुप्रासः" (मम्मटः काव्यप्रकाशे)।
(ख) "अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्" (विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०।३ पूर्वार्धे)।

प्रतीयते यल्लाटानुप्रासालङ्कारम्[1], यमकालङ्कारश्चापि[2] विदन्ति वैदिका ऋषयः, यतो हि यजुर्वेदस्य (१।३) तथा (१।३०) सन्दर्भस्थलयोरथर्ववेदस्य च (१४।२।५३–५८) स्थले लाटानुप्रासस्यापरिपक्वं स्वरूपमुपलभ्यते। एवमेव ऋग्वेदस्य (५।२७।४) तथा (५।७६।२) स्थलयोः, यजुर्वेदस्याष्टादशेऽध्याये तथा (२३।१९) स्थलयोः, सामवेदस्योत्तरार्चिके (१।५।१) स्थले, अथर्ववेदस्य च (१२।२।१४) स्थले यमकालङ्काराङ्कुरा लोचनातिथीभवन्ति। उपरि प्रदर्शितेष्वनुप्रासोदाहरणेषु 'ख'–'ग' इति संकेतितयोरुदाहरणयोरपि यमकं समुपलभ्यते।

ब्राह्मणग्रन्थेषु मूर्द्धन्यतां गते शतपथब्राह्मणे हितशब्दे (१।३।१।२५), वर्षशब्दे (२।२।३।७) महिषीशब्दे च (६।५।३) अनुभूयमानः श्लेषालङ्कारो विदुषां ध्यानाकर्षणाय सर्वथालमेवास्ति।

उपनिषत्स्वप्यलङ्कारवैभवं दरीदृश्यते। तत्र उपमा-रूपक-अनुप्रास-विरोधाभाससदृशानामलङ्काराणां स्थितिश्चमत्करोत्येव सचेतसां चेतांसि। दृश्यताम्—

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति॥

(कठोपनिषदि—१।२।२१)

अत्र विरोधाभासो मनो रमयति सुधियाम्।

रूपकस्य निदर्शनं त्वतीव हृदयावर्जकं विद्यते। शरीरावयवेषु रथावयवानामारोपः कियान् मनोहर इति दृश्यतां तावत्—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥

(कठोपनिषदि—१।३।३–४)

अत्र आत्मनि रथिनः, शरीरे रथस्य, बुद्धौ सारथेः, मनसि प्रग्रहस्य, इन्द्रियेषु हयानाम्, विषयभोगेषु गोचरभूमिभागानामारोपः कथ्यतां कस्य साहित्यरसमर्मज्ञस्य चेतश्चमत्कर्तुं नालम्? अथागम्यतां कृपया, भवतां समक्षमहमौपनिषदीम् उपमामुपस्थापयामि—

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः॥

(कठोपनिषदि—२।१।८)

---

१. (क) "शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः" (मम्मटः काव्यप्रकाशे)।
(ख) शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः।
लाटानुप्रासः..... ....॥ (विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०।७)

२. (क) अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः।
यमकं... ... .॥ (मम्मटः काव्यप्रकाशे)
(ख) सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥ (विश्वनाथः साहित्यदर्पणे १०।८)

अत्र अरणिस्थितस्य अग्नेः उपमा गर्भिणीस्थितेन गर्भेण सह दत्तास्ति । अग्निरुपमेयः, तस्य गर्भ उपमानम् । यद्यप्यत्र काचित् सहृदयहृदयाह्लादकता न दरीदृश्यते, तथापि उपमा-प्रयोगप्रवृत्तेः अक्षुण्णताद्योतनाय इदमुदाहरणं महिमशालि विद्यते । यथा वा—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

(कठोपनिषदि २।२।९-११)

दृश्यताम्, अत्र सर्वभूतान्तरात्मा उपमेयोऽस्ति, तस्य अग्नि-वायु-सूर्याः उपमानानि सन्ति; 'यथा' उपमावाचकः शब्दो विलसत्येव, प्रतिरूपभवनशीलता च साधारणधर्मोऽस्ति । इदं सर्वमेवोपमावैभवं महता श्रद्दिम्ना प्राकाश्यमानीतमस्तीति सुधियो विदन्तु ।

अथ मौण्डकोपनिषदीं रूपकच्छविमपि नयनविषयीकुर्वन्तु भवन्तः—

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि[1] ॥

अत्रायं भावो यदुपनिषद्रूपिणि धनुष्युपासनारूपिणं शरं निधाय भावनारूपिण्या शक्त्या आकृष्य ब्रह्मरूपं लक्ष्यं वेधनीयम् । कथयन्तु महाशयाः, उपनिषदि धनुषः, उपासनायां शरस्य, भावनायां शक्तेः, ब्रह्मणि लक्ष्यस्य च आरोपो वस्तुतश्चेतश्चमत्कारी अस्ति न वा ?

मम मतेन त्वत्र दृढाकाट्यसिद्धान्तवतीषूपनिषत्सु धनुरारोपो धनुषो दार्ढ्यं सूचयति, यल्लक्ष्याशये परमावश्यकं भवति धनुर्धरस्य कृते, उपासनाया दैनन्दिनपरिष्कारात् तत्रारोपितशरे तीक्ष्णतामिव्यज्यते; इयं शरतीक्ष्णतापि लक्ष्यवेधाय महत्त्वपूर्णा, भावनायाः प्राबल्यं धनुराकर्षण-सौविध्यद्योतनाय समर्थमस्ति । अक्षरपदेन 'न' क्षरति (नश्यति) यत् तद् अक्षरमिति व्युत्पत्त्या लक्ष्यस्य दुर्भेद्यतापि द्योत्यते । अतोऽहं ब्रवीमि यदत्र पदद्योत्यध्वनेरपि हृदगहरश्चमत्कारो राजतेतराम् ।

उपसंहारः—

एतावता गवेषणात्मकेन विश्लेषणेन मन्ये यद् वैदिकवाङ्मयेऽपि काव्यालङ्कारा सन्ति । किन्तु मदीयस्यास्य कथनस्येदं तात्पर्यं नास्ति यत्तत्रापि लौकिकसाहित्ये इवैवानेकविधाः कवि-कल्पनाकान्तिकलितकलेवरा अलङ्काराः सन्तीति । यतो हि वैदिकवाङ्मयकालिका ऋषयो निजाध्यात्मविषयकभावाभिव्यक्तये यथा प्रयासं चक्रुः, न तथा स्वमानसकोमलकान्तकामकल्पना-

---

१. मु० उ०—२।२।३ ।

कलाकौशलकीर्त्तये । अत एव तेषां कृतिषु भावानामतिसारल्येनाभिव्यक्तिकरणाय सहजरूपेण प्रयोगविषयीविधीयमाना उपमा-रूपक-व्यतिरेकातिशयोक्तिसदृशा अङ्गुलिगण्याः केचिदेवालङ्काराः समुपलभ्यन्ते, न तु सर्वविधाः । एतेषामप्युपलभ्यमानानामलङ्काराणां तत्र यत्र कुत्रचिदेव प्रयोगो नयनावनिमवतरति, न तु बहुत्र; यतो हि तत्र भूयिष्ठस्तु अंशो निरलङ्कार एवास्ति । अनुप्रासस्तु ध्वन्यात्मकताधायकत्वात् समेषामेव पुरातनानां नूतनानां च लेखकानामतिसहजोऽलङ्कारबन्धः ।

अतो नेदं विस्मयावहं यदि एष बाहुल्येन लभ्यते वेदेषु । आम्, इदन्तु अहं मनोबुद्धिभ्यामुभाभ्यामेवोररीकरोमि यद् क्वचित् क्वचिद् उपमारूपकयोः प्रयोगलौकिककविकृता एतदीयाः प्रयोगा इवैवातीव रमणीयाः सन्ति, ये पां कानिचिन्निदर्शनानि अस्मिन्नेव लेखे उपरिष्टाद् मयोद्धृतेषूदाहरणेषु द्रष्टुमपि शक्यन्ते । परमीदृशानि स्थलानि समस्ते एव वैदिके वाङ्मये सन्ति न्यूनान्येव । अतोऽहमिममेव निष्कर्षं प्राप्नोमि यद् वैदिकवाङ्मये न तु सर्वविधानामाधुनिकानामलङ्काराणामाशा विधेया, न वा तत्र सर्वथा अलङ्काररराहित्यमेव परिकल्पनीयम् । स पुरातनो युग आसीत्; तस्मिन् ब्राह्मी सृष्टिरिव कविसृष्टिरपि सरलासीत्; मानवसम्पदिव कविसम्पदपि विरलासीत्; लौकिकजगदिव च साहित्यिकसंसारोऽपि स्वल्पसंभार एवासीत् । अत एवातिचिरन्तने तदानीन्तने समये यथा साम्प्रतिकस्य लौकिकस्य भौतिकस्य वा युगस्य नानाविधानां पदार्थजातानामविकलायाः सत्ताया आशा-विश्वासौ नैव विधीयेते निष्पक्षैर्धीधनैः, तथैव साम्प्रतिकस्य साहित्यिकसंसारस्यापि नानाविधाया अलङ्कारसम्पत्तेरपि तत्राशा-विश्वासौ नैव विधेयौ । किन्त्विदं निश्चप्रचमेव ज्ञेयं यत् तदानीन्तने युगे साम्प्रतिकस्य साहित्यिकक्षेत्रस्यालङ्कारमहीरुहो जन्म लब्धवानासीत्, स च स्वीयविभिन्नभेदशाखा-प्रशाखोद्भेदोन्मुखोऽप्यासीदित्यत्र नास्ति कश्चित् संशीतेरवसर इति स्वमनसि निर्णीय विरमामि विस्तरात् ।

● ● ●